Αντώνιος-Αιμίλιος Ν. Ταχιάος

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΣΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ ΓΙΑ ΤΗ ΖΩΗ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΩΝ ΚΥΡΙΛΛΟΥ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΙΟΥ

Κάθε φορά που γίνεται λόγος για τις ρίζες της γραμματείας και του πνευματικού πολιτισμού των Σλάβων, είναι αναπόφευκτο να έρχονται στον νου μας οι μορφές των δύο εκπολιτιστών τους, των Θεσσαλονικέων αδερφών Κυρίλλου και Μεθοδίου. Το έργο των μεγάλων αυτών πολιτιστικών παραγόντων τοποθετείται πάντοτε στη βάση κάθε συζήτησης για το πώς ανέκυψε ο γραπτός λόγος στους Σλάβους και πώς εμπλουτίστηκε η ομιλούμενη γλώσσα τους με ένα λεξιλόγιο που εξέφραζε υψηλά νοήματα και προερχόταν από πνευματικό θησαυροφυλάκιο, το οποίο επί αιώνες πλουτιζόταν όλο και περισσότερο με νέο γλωσσικό υλικό. Αυτή η ίδια η πορεία των Σλάβων προς τη χορεία των πνευματικά καλλιεργημένων λαών έλαβε την αρχική της κίνηση από αυτούς τους δύο Έλληνες λογίους της βυζαντινής περιόδου, οι οποίοι, με διάθεση αυτοθυσίας και θαυμαστού ζήλου αφιέρωσαν τη ζωή τους στην εδραίωση της χριστιανικής πίστης ανάμεσα στους Σλάβους και στην πνευματική τους καλλιέργεια. Πολύ περισσότερο, έγιναν οι ίδιοι κήρυκες των δικαιωμάτων και της πνευματικής και πολιτιστικής ανεξαρτησίας του «νέου λαού του Θεού», του έθνους των Σλάβων, που έμπαινε στην ιστορία των πολιτισμένων λαών με τα ίδια πια δικαιώματα που είχαν αρχαιότερα από αυτούς έθνη[1].

Είναι λοιπόν εντελώς κατανοητό γιατί οι δύο μεγάλες αυτές προσωπικότητες βρίσκονται πάντοτε στο επίκεντρο του επιστημονικού ενδιαφέροντος των σλαβικών λαών, και όχι μόνο αυτών αλλά και όσων μη Σλάβων επιστημόνων επιθυμούν να μελετήσουν τον σλαβικό κόσμο, την αρχαία ιστορία του, τη λογοτεχνία και τη γλώσσα. Το έργο τους έχει τόσο μεγάλη σπουδαιότητα, ώστε να ξεφεύγει κατά πολύ από τα όρια ενός λαού ή ενός έθνους, να γίνεται διεθνές και να αποκτά παγκόσμια σημασία. Η δημιουργία από τους

1. Οι Σλάβοι αμέσως μετά τον εκχριστιανισμό τους αισθάνθηκαν το μεγαλείο της κατάταξής τους στους πολιτισμένους λαούς και σ' αυτούς που είναι εκλεκτοί του Θεού. Αυτό καταφαίνεται σαφώς στα πρώτα σλαβικά θρησκευτικά ποιήματα που συνέθεσε ο μαθητής των Κυρίλλου και Μεθοδίου, Κωνσταντίνος ο Πρεσβύτερος, ο μετέπειτα επίσκοπος Πρεσλάβας. Βλ. A. Vaillant, *Manuel du vieux-slave*, τ. 2, Paris 1948, σσ. 76-79, και του ίδιου, «Une poésie vieux-slave: La préface de l'Evangile», *Revue des études slaves* 33 (1956) 7-25. Πρβ. Ἀ.-Α. Ν. Ταχιάος, «Τὰ πρῶτα σλαβικά θρησκευτικά ποιήματα τῆς ἐποχῆς τῶν ἁγίων Κυρίλλου καί Μεθοδίου», *Ἐκκλησία* ΜΓ΄ (1966) 474-478.

Κύριλλο και Μεθόδιο αλφαβήτου και γραπτού λόγου, μέσα από τον οποίο οι σλαβικοί λαοί εξεκένωσαν όλο τον πλούτο της σκέψης και των συναισθημάτων τους, τους βαθείς τους συλλογισμούς και τη δυναμικότητα του ιστορικού πεπρωμένου τους, αποτελούν βαθιές τομές στην πορεία της παγκόσμιας ιστορίας. Ερευνώντας τη βάση όλων αυτών των διεργασιών ανακαλύπτουμε μέσα σ' αυτές το έργο των Θεσσαλονικέων αδερφών, γιατί αυτούς έχει ως αφετηρία η διαμόρφωση του πνευματικού πολιτισμού των Σλάβων. Η τεράστια λοιπόν πολιτιστική και πνευματική τους προσφορά αποτελεί ένα ευρύτατο πεδίο έρευνας για τους ενδιαφερόμενους επιστήμονες, έρευνας στην οποία τρεις σχεδόν αιώνες κιόλας ασχολούνται αυτοί και την προωθούν επιμελώς. Έτσι γίνεται κατανοητό γιατί έως σήμερα έχουν δημοσιευθεί πέντε συνολικά βιβλιογραφικά έργα, μέσα στα οποία υπάρχει συστηματική αναγραφή όσων βιβλίων και άρθρων έχουν γραφεί από τον 16ο αιώνα έως το έτος 1980 για τους Κύριλλο και Μεθόδιο, τους μαθητές τους και το έργο αυτών. Οι τίτλοι που περιλαμβάνονται σ' αυτά τα βιβλιογραφικά έργα ξεπερνούν συνολικά κατά πολύ τον αριθμό των 10.000 δημοσιευμάτων, δηλαδή πρόκειται για μια βιβλιοθήκη ολόκληρη. Μέσα στο πλήθος αυτό των δημοσιευμάτων έχουν θιγεί λίγο πολύ όλα τα θέματα που σχετίζονται με τη ζωή και το έργο των Κυρίλλου και Μεθοδίου και των μαθητών τους, καθώς και κάθε πτυχή της συγγραφικής τους παραγωγής. Δεν έχει μείνει σχεδόν καμιά λεπτομέρεια γύρω από όλα αυτά τα προβλήματα, η οποία να μην υπήρξε αντικείμενο μελέτης των επιστημόνων, να μην ερευνήθηκε σχεδόν σε όλες τις διαστάσεις της και να μην έχουν εξαχθεί τα σχετικά μ' αυτήν συμπεράσματα. Τα βιβλία περί Κυρίλλου και Μεθοδίου, τα οποία κάθε τόσο έρχονται στη δημοσιότητα, σχεδόν όλα πια επαναλαμβάνουν τα ίδια γνωστά πράγματα, χωρίς να προσφέρουν κάτι το εντυπωσιακώς νέο στην εποπτεία των προβλημάτων. Ύστερα από έναν τέτοιο πλούτο ερευνητικής εργασίας, μπορεί να τεθεί το ερώτημα: Τί περιθώρια έρευνας και επιστημονικής εργασίας υπάρχουν πια γύρω από τη ζωή και τη δράση των Θεσσαλονικέων αδερφών; Τί απομένει ακόμη να γίνει, και τί θα μπορούσε να γίνει και δεν έγινε; Στη συνέχεια θα γίνει προσπάθεια να θιγούν μερικές μόνον επί μέρους πτυχές του μεγάλου αυτού θέματος, και να επισημανθούν εκείνα τα σημεία τα οποία πιστεύεται ότι παρέχουν περιθώρια για περαιτέρω έρευνα και εμβάθυνση στο τεράστιο αυτό θέμα.

Ας αρχίσουμε από την ίδια την κυριλλομεθοδιανή βιβλιογραφία. Είναι γνωστό ότι οι υπάρχουσες κυριλλομεθοδιανές βιβλιογραφίες συντάχθηκαν σε τέσσερις διαφορετικές περιπτώσεις. Την πρώτη προσπάθεια την οφείλουμε στον Ρώσο σλαβολόγο Γ. Α. Ηλίνσκυ, ο οποίος το 1934 επιφύλαξε στον επιστημονικό κόσμο την ευχάριστη έκπληξη να δημοσιεύσει στη Σόφια μια συστηματική κυριλλομεθοδιανή βιβλιογραφία, στην οποία αναγράφονταν τα σχε-

τικά με τους Θεσσαλονικείς αδελφούς έργα, που είδαν το φως της δημοσιότητας από τον 17ο αιώνα έως το έτος δημοσίευσης του έργου[2]. Η βιβλιογραφία του Ηλίνσκυ βρήκε στη συνέχεια μιμητές στα πρόσωπα των Μ. Γ. Ποπρούζενκο και Σ. Μ. Ρομάνσκυ, οι οποίοι, οκτώ χρόνια αργότερα, και πάλι στη βουλγαρική πρωτεύουσα, εξέδιδαν συμπληρωματική κυριλλομεθοδιανή βιβλιογραφία, που κάλυπτε έξι μόνο χρόνια, από το 1934 έως το 1940.[3] Πέρασαν σαράντα ολόκληρα χρόνια για να ξαναεμφανιστεί μια κυριλλομεθοδιανή βιβλιογραφία. Αυτή τη φορά ο συντάκτης της ήταν η Ι. Ε. Μοζάεβα, η οποία με το έργο της που δημοσιεύτηκε το 1980 στη Μόσχα, κάλυψε τη βιβλιογραφία των ετών 1945-1974[4]. Για τελευταία φορά προσπάθεια συμπλήρωσης της κυριλλομεθοδιανής βιβλιογραφίας έγινε το 1983 από τον Βούλγαρο βυζαντινολόγο Ι. Ντούιτσεφ, ο οποίος με τη συνεργασία των Α. Κιρμάγκοβα και Α. Παούνοβα, κάλυψε τα έτη 1940-1980[5]. Είναι φανερό κιόλας πως το κενό των είκοσι ετών, που έχει στο μεταξύ δημιουργηθεί, πρέπει οπωσδήποτε να καλυφθεί, γιατί η κυριλλομεθοδιανή βιβλιογραφία είναι ένα πάρα πολύ βασικό βοήθημα για την προώθηση της έρευνας, όχι μόνο γύρω από τη ζωή και το έργο των θεμελιωτών της αρχαίας σλαβικής γραμματείας, Κυρίλλου και Μεθοδίου, αλλά και αυτής της ίδιας της αρχαίας σλαβικής γραμματείας και γλώσσας. Τίθεται λοιπόν το ερώτημα, πώς θα καλυφθεί αυτό το κενό; Ίσως το θέμα δεν θα έπρεπε να αφεθεί στην ιδιωτική πρωτοβουλία μεμονωμένων επιστημόνων. Σήμερα που οι τρόποι επικοινωνίας και συνεργασίας μεταξύ επιστημόνων και ιδρυμάτων όλο και περισσότερο διευρύνονται, οι δυνατότητες είναι επίσης πολύ αυξημένες. Αν ληφθεί υπόψη ότι η βιβλιογραφία της Μοζάεβα έγινε μέσα στα πλαίσια του επιστημονικού έργου του Ινστιτούτου Σλαβολογίας και Βαλκανιολογίας της Ρωσικής Ακαδημίας Επιστημών, τότε μπορούμε να σκεφτούμε ότι το ίδιο αυτό ίδρυμα, ή κάποιο άλλο παραπλήσιο, θα μπορούσε να αποτελέσει το μόνιμο κέντρο σύνταξης κυριλλομεθοδιανής βιβλιογραφίας, στην προσπάθεια δε αυτή μπορούν να συμπράξουν επιστήμο-

2. Г. А. Ильинский, *Опыт систематической Кирилло-Мефодьевской библиографии*. Под редакцией и с дополнениями М. Г. Попруженка и Ст. М. Романского, София 1934.

3. М. Попруженко, Ст. Романски, *Кирилометодиевска библиография за 1934-1940 год*, София 1942.

4. И. Е. Можаева, *Библиография по Кирилло-Мефодиевской проблематике 1945-1974 гг.*, Москва 1980.

5. И. Дуйчев, А. Кирмагова, А. Паунова, *Кирилометодиевска библиография 1940-1980*, София 1983. Πολύ προσφάτως παρουσιάστηκε, στη Σόφια και πάλι, ένα νέο βιβλιογραφικό δημοσίευμα, το οποίο περιλαμβάνει τη βιβλιογραφία του Ηλίνσκυ, με πολλά συμπληρωματικά γι' αυτήν κείμενα, καθώς και μια νέα βιβλιογραφία, που καλύπτει τα έτη 1846-1934. Βλ. Св. Николова (Ред.), *Кирило-Методиевска библиография 1516-1934*, София 2003. Η νεότερη βιβλιογραφία, που καλύπτει τις σελίδες 419-669, είναι των В. Желязкова, Н. Зафирова, «Българска Кирило-Методиевска библиография 1846-1934».

νες ή ιδρύματα και άλλων χωρών, έτσι ώστε να υπάρχει πλήρης κάλυψη του επιστημονικού αυτού πεδίου[6]. Όπως και να έχει το πράγμα, μιλώντας για την ανάγκη ύπαρξης μόνιμης κυριλλομεθοδιανής βιβλιογραφίας, έχουμε κιόλας σημειώσει ένα από τα πρώτα καθήκοντα της επιστήμης της σλαβολογίας σχετικά με τη μελέτη της ζωής και του έργου των αδερφών Κυρίλλου και Μεθοδίου.

Αν θελήσουμε να κάνουμε την αρχή στην επισήμανση των καθηκόντων της κυριλλομεθοδιανής επιστήμης σχετικά με την έρευνα καθαυτή, ασφαλώς θα πρέπει να στραφούμε στο θέμα των κυριλλομεθοδιανών πηγών. Από την επιστημονική εργασία που έχει γίνει έως σήμερα, έχει καταστεί σαφές ότι όλες οι πηγές, οι οποίες αναφέρονται στον Κύριλλο και τον Μεθόδιο, έχουν κιόλας αποκαλυφθεί στους επιστήμονες και δεν θα πρέπει να περιμένουμε την ανακάλυψη κάποιας που πραμένει ακόμη άγνωστη. Η κρυφή ελπίδα ότι θα ανακαλυφθεί κάποια ελληνική πηγή, σύγχρονη ή κοντινή προς την εποχή των δύο αδερφών, πρέπει μάλλον να εγκαταλειφθεί. Ωστόσο, η έρευνα στα ελληνικά χειρόγραφα και κείμενα, με την προοπτική ανακάλυψης κάποιας νέας πηγής, δεν μπορούμε να πούμε ότι έχει ολοκληρωθεί πλήρως. Τα ελληνικά χειρόγραφα των καλύτερων συλλογών στον κόσμο έχουν κιόλας καταγραφεί, και σ' αυτά δεν φαίνεται να κρύβεται κάποια έκπληξη. Εκείνα που δεν έχουν ερευνηθεί κατά τρόπο εξαντλητικό είναι τα ελληνικά χειρόγραφα των μονών του Αγίου Όρους, για τα οποία μπορεί να έχουν δημοσιευθεί κατάλογοι, οι οποίοι όμως δεν έχουν όλοι συνταχθεί κατά ικανοποιητικό τρόπο, και κάθε τόσο ανακαλύπτεται σ' αυτά ένα άγνωστο και πρωτότυπο κείμενο, το οποίο δεν είχαν προσέξει αυτοί που συνέταξαν τους καταλόγους. Οι κατάλογοι που είχαν συνταχθεί στο παρελθόν από τους μελετητές των ελληνικών αγιορειτικών χειρογράφων απέχουν πολύ από το να είναι εξαντλητικοί στην περιγραφή τους. Ωστόσο, τα αγιορειτικά χειρόγραφα ανήκουν σε μεταγενέστερες εποχές από εκείνη που έζησαν οι Κύριλλος και Μεθόδιος, και λίγα είναι αυτά που προέρχονται από τέτοιου είδους κύκλους, οι οποίοι μπορεί να είχαν άμεση σχέση με την κυριλλομεθοδιανή παράδοση. Για τον λόγο αυτό, χωρίς να αποκλείεται μια ευχάριστη έκπληξη για την περίπτωση των κυριλλομεθοδιανών ερευνών, οι πιθανότητες είναι πολύ περιορισμένες. Όσα

6. Τον Απρίλιο του 1997 είχε αρχίσει στο «Κέντρο Πολιτιστικών Μελετών Άγιοι Κύριλλος και Μεθόδιος» η σύνταξη μιας νέας συνολικής βιβλιογραφίας των αυστηρώς επιστημονικών βιβλίων και άρθρων περί Κυρίλλου και Μεθοδίου, η οποία θα συμπλήρωνε και το υπάρχον κενό από το 1980 έως το 1995. Η σύνταξη αυτής της βιβλιογραφίας, η οποία περιέλαβε 10.000 περίπου λήμματα, εκπονήθηκε από τους Α. Δεληκάρη, Α. Βέλτσεβα-Καραΐσκου και Α. Τρακάδα υπό την καθοδήγηση του υπογράφοντος, ο οποίος ήταν τότε διευθυντής του Κέντρου αυτού. Το βιβλιογραφικό αυτό έργο έμεινε ημιτελές και δεν ολοκληρώθηκε έως σήμερα.

λέχθηκαν για τα ελληνικά χειρόγραφα ισχύουν σχεδόν και σε σχέση με τα σλαβικά, είτε αυτά είναι αγιορειτικά είτε όχι· εδώ μάλιστα η περίπτωση μπορεί να είναι περισσότερο απογοητευτική[7]. Πέρασαν πάρα πολλά χρόνια από τότε που ήρθε στο φως κάποια νέα σλαβική κυριλλομεθοδιανή πηγή, η οποία παρουσίαζε αυτοτελή αξία. Έτσι, χωρίς να αποκλείεται ποτέ η ανακάλυψη κάποιου χαμένου θησαυρού μέσα σε σλαβικά ή και ελληνικά χειρόγραφα, το λογικότερο είναι να δεχθούμε ως δεδομένο ότι στο μέλλον θα πρέπει να εργαστούμε με τις ήδη γνωστές πηγές, και να αρκεστούμε σ' αυτές προκειμένου να αντιμετωπίσουμε τα επιστημονικά προβλήματα που υπάρχουν ή ανακύπτουν από την περαιτέρω έρευνα.

Έως σήμερα η έρευνα γύρω από τους Θεσσαλονικείς αδερφούς βασίζεται κυρίως σε δύο θεμελιώδη κείμενα, δηλαδή τον *Βίο Κωνσταντίνου του Φιλοσόφου* και τον *Βίο του αγίου Μεθοδίου, αρχιεπισκόπου Μοραβίας*, τα οποία, παρά τον έντονα συναξαριστικό χαρακτήρα τους, αποτελούν και τις πλουσιότερες σε πληροφορίες πηγές για τη ζωή και την εκκλησιαστική και φιλολογική δραστηριότητά τους[8]. Είναι βέβαια γενικώς αποδεκτό ότι τις πηγές αυτές πρέπει να τις χρησιμοποιεί κανείς με ιδιάζουσα προσοχή, ώστε μέσα από ένα μεγάλο πλήθος ποιητικών και θρησκευτικών εκφράσεων και αφηγήσεων, καθώς και θαυματουργικών περιστατικών, να ανιχνεύει το ιστορικό γεγονός, και να το απογυμνώνει από οποιοδήποτε άλλο διακοσμητικό ή θρυλικό στοιχείο, με το οποίο το έχουν επενδύσει οι συγγραφείς αυτών των κειμένων. Ο αντικειμενικός σκοπός των συγγραφέων των δύο προαναφερθέντων κειμένων ήταν να εξάρουν την προσωπικότητα του ήρωά τους, να επαινέσουν τις αρετές του και να καθιερώσουν στις επερχόμενες γενεές την εκκλησιαστική τιμή που τους αποδόθηκε. Έτσι, το μόνο που δεν θα πρέπει να απαιτήσουμε από τα κείμενα αυτά είναι η ιστορική ακρίβεια και η λεπτομέρεια. Ωστόσο, παρά τον χαρακτήρα τους αυτό, τα εν λόγω κείμενα διατηρούν μιαν αναμφισβήτητη ιστορική αξία ως πηγές, αφού ο παραγκωνισμός μέσα σ' αυτά των ιστορικών πληροφοριών δεν είναι αυτοσκοπός, αλλά προκύπτει από τους ετερογενείς στόχους που έχουν τάξει οι συγγραφείς τους. Ήδη ο διαπρεπής Τσέχος ιστορικός Φρ. Ντβόρνικ, με την κλασική μελέτη του που δημοσιεύτηκε το 1926 για τους Κύριλλο και Μεθόδιο[9], στην οποία κατέδειξε ότι μέσα από τη βυ-

7. Βλ. Κ. Нихоритис, *Атонската книжовна традиция в распространението на кирило-Методиевските извори* (= *Кирило-Методиевски студии*, книга 7), София 1990, σσ. 5-276. Τα δημοσιευόμενα εδώ κείμενα από αγιορειτικές βιβλιοθήκες είναι απόγραφα γνωστών ήδη κειμένων, τα οποία δεν παρουσιάζουν σημαντικές κειμενολογικές παραλλαγές και αναγνώσεις. Βεβαίως η δημοσίευσή τους έχει αναμφισβήτητα τη χρησιμότητά της, ωστόσο δεν φέρνει στο φως κάποια ουσιωδώς νέα και άγνωστη έως τώρα κυριλλομεθοδιανή πηγή.

8. Βλ. V. Vavřinek, *Staroslověnské životy Konstantina a Metoděje*, Praha 1963.

9. F. Dvornik, *Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance*, Praha 1933.

ζαντινή ιστορία επαληθεύονται οι αποκαλούμενες «Παννονικές διηγήσεις», δηλαδή τα δύο βασικά σλαβικά βιογραφικά κυριλλομεθοδιανά κείμενα, έχει κατοχυρώσει την απόλυτη αξία τους ως πρωτοτύπων ιστορικών πηγών, τόσο για την ιστορία των Σλάβων όσο και για την ιστορία του Βυζαντίου.

Πριν αναφερθούμε στο θέμα της σχέσης αυτών των πηγών προς τις υπόλοιπες, δηλαδή τις δευτερεύουσες, σλαβικές, λατινικές και ελληνικές κυριλλομεθοδιανές πηγές, πρέπει οπωσδήποτε να θίξουμε το θέμα της κειμενολογικής και χειρόγραφης παράδοσης των σπουδαίων αυτών σλαβικών μνημείων λόγου. Η χειρόγραφη παράδοση των δύο αυτών πηγών διαφέρει αρκετά. Ενώ το αρχαιότερο χειρόγραφο που διασώζει τον *Βίο* του Μεθοδίου είναι ο σύμμεικτος κώδικας, γνωστός ως «Συλλογή του Ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου» (Успенский сборник)[10], ρωσικό μνημείο λόγου του τέλους του 12ου και των αρχών του 13ου αιώνα, δεν συμβαίνει το ίδιο και για τον *Βίο* του Κυρίλλου. Αυτός, ο οποίος ακολουθεί άλλη παράδοση, έχει διασωθεί σε πολύ περισσότερα χειρόγραφα, των οποίων το αρχαιότερο χρονολογείται μόλις στον 15ο αιώνα[11]. Εννοείται ότι στο σύνολό τους οι ειδικοί είναι σύμφωνοι για το ότι, από μόνο του το γεγονός της διάσωσης του κειμένου αυτού σε μεταγενέστερα χειρόγραφα, δεν δημιουργεί καθόλου πρόβλημα για την αξιοπιστία του.

Στην επιστήμη της κλασικής φιλολογίας υπάρχει παγίως μια αντικειμενική επιταγή, ότι δηλαδή ένα αρχαίο κείμενο πρέπει ο φιλόλογος που το εκδίδει να το παραδίδει στον αναγνώστη στη μορφή που είχε αυτό όταν γράφηκε από το συγγραφέα του. Σε περίπτωση που κάτι τέτοιο δεν είναι εφικτό, πρέπει να το παραδίδει στη μορφή η οποία βρίσκεται όσο γίνεται εγγύτερα προς εκείνη που είχε το πρωτότυπο. Αυτό το αξίωμα είναι κατά πάντα λογικό και βέβαια πρέπει να ισχύει αναφορικά και προς τις κυριλλομεθοδιανές πηγές. Όσον αφορά τον *Βίο Μεθοδίου* το πρόβλημα είναι απλούστερο, γιατί το κείμενο που μας παραδίδει η «Συλλογή του Ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου» της Μόσχας (Успенский сборник) είναι ένα κείμενο αρχαίο και κατά πάντα αξιόπιστο, την εγγύτητα του οποίου προς το πρωτότυπο δεν φαίνεται να είναι ικανό να κλονίσει κανένα από τα μεταγενέστερα χειρόγραφα

10. Βλ. *Успенский сборник XII-XIII вв.* Издание подготовили О. А. Князевская, В. Г. Демьянов, М. В. Ляпон. Под редакцией С. И. Коткова, Москва 1971.

11. Λεπτομερής κατάλογος των χειρογράφων που περιέχουν τον «Βίο Κωνσταντίνου του Φιλοσόφου» υπάρχει στο έργο: Климент Охридски, *Събрани съчинения.* Том трети. *Пространни жития на Кирил и Методии.* Подготовили за печат Б. Ст. Ангелов, Х. Кодов, София 1973, σσ. 34-45. Εδώ καταγράφονται 48 απόγραφα, αλλά από την εποχή της σύνταξης του έργου έχουν καταγραφεί άλλα 9, και έτσι ο αριθμός τους ανέρχεται στα 57. Βλ. Дж. Дэйффер, «Рукописная традиция пространного Жития Константина», *Советское славяноведение*, 1991, αρ. 3, σ. 59.

που το περιέλαβε. Δεν συμβαίνει όμως το ίδιο και με τον *Βίο Κωνσταντίνου-Κυρίλλου*. Εδώ το πρόβλημα είναι κάπως περίπλοκο. Υπάρχουν δύο σαφείς χειρόγραφες παραδόσεις, μία ρωσικής και μία νοτιοσλαβικής προέλευσης. Στην τελευταία αυτή θα πρέπει να προσθέσουμε και τα δύο κείμενα που προήλθαν από τη γραφίδα του Βλαδισλάβου του Γραμματικού[12], λογίου του 15ου αιώνα, τα οποία ανήκουν στη σερβική γλωσσική παράδοση και έχουν έναν εντελώς δικό τους χαρακτήρα. Τα χειρόγραφα που διασώζουν τον *Βίο Κωνσταντίνου* φθάνουν συνολικώς τον αριθμό των 57, γεγονός το οποίο διευρύνει αρκετά το φάσμα των διαφόρων αναγνώσεων. Αυτές οι διαφορές στο κείμενο προκύπτουν από την επέμβαση του αντιγραφέα σ' αυτά. Συχνά ο γραφέας, που τις περισσότερες φορές μας είναι άγνωστος, θεωρεί χρέος του, κατά την κρίση του, να διορθώσει μια λέξη, να την προσαρμόσει στο γλωσσικό ύφος της εποχής του ή, με την αντικατάσταση μιας λέξης με κάποια άλλη, να συνδέσει το κείμενο πιο στενά με τη δική του εθνική ιστορία ή παράδοση. Βεβαίως, όπως μπορεί να γίνει αντιληπτό, αυτές οι επεμβάσεις μας απομακρύνουν από τη μορφή την οποία είχε το πρωτότυπο όταν πρωτογράφηκε από τον συγγραφέα του, και έτσι δημιουργούνται προβλήματα στην προσπάθεια αποκατάστασής του.

Η φιλολογική αποκατάσταση ενός αρχαίου σλαβικού κειμένου είναι πάντα πολύ πιο δύσκολη από την αποκατάσταση ενός κατά πολύ αρχαιότερου, ελληνικού ή λατινικού γιατί στα σλαβικά κείμενα εμπλέκεται το πρόβλημα των εθνικών γλωσσικών παραλλαγών και αποχρώσεων, πράγμα που δεν ισχύει για τα προηγούμενα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα εφαρμογής των αρχών που διέπουν την έκδοση ενός αρχαίου κειμένου, στην περίπτωση έκδοσης σλαβικού κειμένου, είναι αυτή που ακολούθησε ο μεγάλος Γάλλος σλαβολόγος Α. Βαϊάν. Αυτός, οδηγούμενος από τις μεθόδους που ισχύουν στο χώρο της κλασικής φιλολογίας, προχώρησε σε έκδοση αρχαίων σλαβικών κειμένων και παρουσίασε ένα κείμενο του *Βίου Κωνσταντίνου*, στο οποίο προέβη σε τολμηρές προσωπικές επεμβάσεις, επειδή πίστευε ότι έτσι έπρεπε να ήταν το αρχικό κείμενο αυτού του γραπτού μνημείου λόγου[13]. Βεβαίως οι σλαβολόγοι, που δεν διαπνέονταν από τις μεθόδους της κλασικής φιλολογίας ή τις αγνοούσαν, ακολούθησαν πάντοτε διαφορετικό δρόμο. Τον περασμένο αι-

12. Σχετικά με τους ογκώδεις σύμμεικτους κώδικες που του Βλαδισλάβου του Γραμματικού των ετών 1469 και 1479, που περιλαμβάνουν τον Βίο του Κωνσταντίνου, βλ: Е. Спространов, *Опис на ръкописите библиотеката при Рилския манастир*, София 1902, σσ. 104-111, και V. Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske Akademie*. I. dio. *Opis rukopisa*, Zagreb 1955, σσ. 61-68· Ср. *Данчев, Г. Владислав Граматик книжовник и писател*, София 1969, σσ. 41-58, 65-75. Το κείμενο του «Βίου Κυρίλλου» από τον κώδικα του έτους 1469 έχει εκδοθεί από τους: Ангелов, Кодов, Климент Охидски, *Събрани съчинения*, σσ. 89-119.

13. A. Vaillant, *Textes vieux slaves*. Première partie. *Textes et glossaire*, Paris 1968, σσ. 1-40.

ώνα, μεταξύ των ετών 1863-1873, ο Ρώσος σλαβολόγος Ό. Μ. Μποντιάνσκυ εξέδωσε τον *Βίο Κωνσταντίνου* από 16 χειρόγραφα, δημιουργώντας έτσι τη βάση για μια κριτική έκδοση του κειμένου αυτού[14]. Στην αρχή της δεκαετίας του 1930 ο Π. Α. Λαβρόφ έκανε μια σοβαρή προσπάθεια για κριτική έκδοση του κειμένου των δύο *Βίων*[15], η οποία επαναλήφθηκε το 1963 από τους Φ. Γκρίβετς και Φ. Τόμσιτς[16]. Εν πάση περιπτώσει και οι δύο αυτές αξιόλογες επιστημονικές συμβολές απείχαν πολύ από το να λύνουν το πρόβλημα της αποκαταστάσεως του αρχικού κειμένου των δύο αυτών μνημείων, για τον απλούστατο λόγο ότι αυτή δεν είναι αντικειμενικώς δυνατή.

Τα τελευταία χρόνια, ο Ιταλός σλαβολόγος Τζ. Τζίφφερ, με μια σειρά αξιοπρόσεκτων επιστημονικών δημοσιευμάτων του, επανήλθε στο θέμα της έρευνας του κειμένου του *Βίου Κωνσταντίνου*, καταλήγοντας σε όντως ενδιαφέροντα συμπεράσματα σχετικά με τις υπάρχουσες παραλλαγές. Οι δυνατότητες που παρέχουν σήμερα τα ηλεκτρονικά μέσα δημιουργούν πολλές προοπτικές για την πραγματοποίηση μιας κριτικής έκδοσης του κειμένου του *Βίου Κωνσταντίνου*. Παρ' όλα αυτά, ακόμη και η έρευνα του Τζίφφερ γύρω από τα υπάρχοντα χειρόγραφα και τις παραλλαγές του κειμένου που διασώζονται μέσα σ' αυτά, εδραιώνει την πεποίθηση ότι δεν θα κατορθωθεί ποτέ να έχουμε μια γνήσια κριτική έκδοση. Αντιθέτως, θα υπάρχει η δυνατότητα να έχουμε κριτική έκδοση των επί μέρους παραλλαγών, οπότε θα έχουν οι ειδικοί τη δυνατότητα να προχωρήσουν σε μια βαθύτερη μελέτη των αμοιβαίων σχέσεών τους. Από την άλλη μεριά, η έρευνα του Τζίφφερ έφερε στην επιφάνεια την δυτικορωσική παράδοση του *Βίου Κωνσταντίνου*[17], η οποία αποκάλυψε πολύ ενδιαφέρουσες παραλλαγές στο κείμενο του σπουδαίου αυτού μνημείου, οι οποίες φωτίζουν μερικές πολύ καίριες στιγμές της ζωής και της δραστηριότητας των Θεσσαλονικέων αδελφών, όπως π.χ. λεπτομέρειες σχετι-

14. О. Бодянский, «Кирилл и Мефодий. Собрание памятников до деятельности св. первоучителей и просветителей славянских племен относящихся. 1) Пространные или паннонския жития Константина философа. Списки I-XVI», *Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских*, 1863, σσ. 1-224, 1864, σσ. 225-398, 1873, σσ. 399-534. 2) «Житие Мефодия, архиепископа моравского». Списки I-VIII, στην ίδια σειρά, 1865, σσ. 1-96.

15. П. А. Лавров, *Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности*, Ленинград 1930.

16. F. Grivec, F. Tomšić, *Constantinus et Methodius Thessalonicences. Fontes* (=*Radovi Staroslovenskog Instituta*. Knjiga 4), Zagreb 1960, σσ. 95-167.

17. Дж. Дзиффер, «Рукописная традиция пространного Жития Константина», *Советское славяноведение*, 1991, αρ. 3, σσ. 59-63· του ίδιου, «La tradizione russa sud-occidentale della *Vita Constantini*», *Studi slavistici offerti a Alesandro Ivanov nel suo 70 compleanno*. A cura di M. Ferrazzi, Udine 1992, σσ. 370-396· του ίδιου, «Новые данные о традиции и тексте пространного Жития Константина», *Славяноведение* 1994, αρ. 1, σσ. 60-66.

κές με το αξίωμα που κατείχε ο Κυρίλλος όταν ακόμη υπηρετούσε στο Πατριαρχείο στην Κωνσταντινούπολη, το εκκλησιαστικό τυπικό το οποίο αυτός μετέφερε στη Μοραβία[18], τη δράση του στην Κριμαία κ.ά. Έτσι, με βάση τα ως τώρα δεδομένα, από την περαιτέρω μελέτη της χειρόγραφης παράδοσης του κειμένου του *Βίου Κωνσταντίνου*, μπορούμε να αναμένουμε σημαντικές ερμηνευτικές προτάσεις.

Εκτός από τις δύο βασικές κυριλλομεθοδιανές πηγές που ήδη αναφέρθηκαν, οι οποίες αναμφιβόλως είναι και οι πρωτεύουσες, υπάρχει και ένα πλήθος άλλων, δευτερευουσών, οι οποίες είναι σλαβικές, ελληνικές και λατινικές. Οι πηγές αυτές είναι σύντομοι *Βίοι*, *Ακολουθίες*, *Βίοι* των μαθητών του Κυρίλλου και Μεθοδίου, θρύλοι, επιστολές κτλ. Ορισμένα από τα κείμενα αυτά, ιδίως εκείνα που χρονολογικά βρίσκονται κοντά στην εποχή του Κυρίλλου και Μεθοδίου, διατηρούν μιαν αυθεντικότητα πολύ πιο βέβαιη από εκείνα που απέχουν χρονικά περισσότερο. Ωστόσο, και εκείνα που είναι μεταγενέστερα κατασκευάσματα, πολλές φορές διασώζουν ειδήσεις που αποτελούν μακρινές απηχήσεις πραγματικών ιστορικών γεγονότων. Πολλές φορές οι ερευνητές χρησιμοποιούν τις πηγές αυτές με κάποια αδικαιολόγητη έλλειψη κριτικής και, δίδοντας πίστη σε διηγήσεις καθαρά θρυλικού χαρακτήρα, οικοδομούν επάνω σ' αυτές τολμηρές θεωρίες, τις οποίες προσπαθούν να τις καθιερώσουν ως αποδεκτές ιστορικές πραγματικότητες. Συγκρίνοντας τις πρωτεύουσες πηγές με τις δευτερεύουσες, βρίσκουμε αρκετές διαφωνίες μεταξύ τους, όπως διαφωνίες βρίσκουμε και μεταξύ των πρωτευουσών πηγών. Συμβαίνει, κατά τη διάρκεια της έρευνας, κάποιοι επιστήμονες να χρησιμοποιούν τις δευτερεύουσες πηγές για να καλύψουν ένα κενό των πρωτευουσών πηγών, ή για να διευκρινίσουν μια ασάφειά τους, παραβλέπουν όμως το γεγονός ότι η πηγή που επικαλούνται μπορεί να είναι αναξιόπιστη στο σύνολό της. Και τότε η τάχα πολύτιμη είδηση που αντλούν από αυτή την πηγή δεν είναι τίποτε άλλο από μια φαντασίωση ή πλαστή παρεμβολή του συγγραφέα του κειμένου. Ωστόσο κάποιες φορές οι υπάρχουσες απηχήσεις πραγματικών ιστορικών συμβάντων ανταποκρίνονται σε ειδήσεις που προέρχονται από πιο έγκυρες πηγές, και τότε αυτό ενισχύει την αξιοπιστία τους. Πάντως, το πόσο απαραίτητη είναι μια προσεκτική αξιολόγηση των δευτερευουσών πηγών, φαίνεται από μια πρόσφατα διατυπωθείσα άποψη, σύμφωνα με την οποία, η κυριλλική γραφή ως «ιεραποστολικό αλφάβητο» συντέ-

18. Βλέπε το άρθρο του: «La tradizione russa sud-occidentale della *Vita Constantini*», σσ. 370-396. Επίσης, Дзиффер, Новые даннные о традиции и тексте, σσ. 63-65. Βλέπε και τα ενδιαφέροντα για το θέμα αυτό συμπεράσματα του Β. Τσιφλίανοφ, *Ὁ λειτουργικὸς τύπος, μεταφρασμένος ὑπὸ τῶν ἁγίων Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου ἐν ἀρχῇ τῆς ἀποστολῆς των εἰς τὴν Μοραβίαν*, Θεσσαλονίκη 1994 (= *Ἀνάλεκτα Βλατάδων* 31).

θηκε από τον Κωνσταντίνο Κύριλλο[19], ενώ η επικρατούσα άποψη διακατέχεται από τη βεβαιότητα ότι αυτός συνέθεσε τη γλαγολιτική γραφή. Στην προκειμένη περίπτωση έχουμε βέβαια την επανάληψη παλαιότερης θεωρίας, για τη στήριξη της οποίας όμως γίνεται τώρα επίκληση μιας μεταγενέστερης βουλγαρικής πηγής[20], χωρίς ωστόσο να συζητείται καθόλου η αξιοπιστία αυτής της πηγής στο σύνολό της.

Η έρευνα γύρω από τις δευτερεύουσες κυριλλομεθοδιανές πηγές και τις ιστορικές ειδήσεις που αυτές περιλαμβάνουν, θα μπορούσε να αναπτυχθεί στις μέρες μας πολύ περισσότερο από όσο έχει γίνει μέχρι σήμερα. Εκείνο που λείπει μέχρι στιγμής είναι, όπως ήδη αναφέρθηκε, μια συστηματικότερη αξιολόγηση των ιστορικών πληροφοριών που αυτές παρέχουν, προπαντός μάλιστα σε σχέση με τις πρωτεύουσες πηγές. Επίσης δεν έχει ακόμη επιτελεσθεί εκείνο που έχει γίνει στην έρευνα των ειδήσεων που παρέχουν τα Ευαγγέλια της Καινής Διαθήκης, δηλαδή να καταρτισθούν παράλληλοι πίνακες «συμφωνίας» χωρίων και ιστορικών ειδήσεων των κυριλλομεθοδιανών πηγών. Η αρχή του να απομονώνουμε μία μόνο είδηση από μια δευτερεύουσα πηγή για να βασίσουμε σ' αυτήν μια υπόθεση, οπωσδήποτε δεν είναι η ενδεδειγμένη μέθοδος εργασίας· και όμως αυτό έχει συμβεί και εξακολουθεί να συμβαίνει σε μεγάλη κλίμακα. Πολλές φορές γίνεται επίκληση μιας πληροφορίας από μια πηγή, και αγνοείται το γεγονός ότι από άλλη πηγή προκύπτει εντελώς διαφορετική είδηση για το ίδιο πρόβλημα. Θα πρέπει να γίνει αναφορά εδώ σε μια επιστημονική θεωρία που πρωτοεμφανίστηκε πριν από πολλά χρόνια, η οποία δεν είναι καθόλου άσχετη με το πρόβλημα της αξιοπιστίας των κυριλλομεθοδιανών πηγών. Το 1971 ο Αμερικανός καθηγητής Ίμρε Μπόμπα δημοσίευσε ένα έργο στο οποίο, ούτε λίγο ούτε πολύ, αμφισβήτησε την περιοχή όπου ο Μεθόδιος ήταν επίσκοπος, και αντί της Μεγάλης Μοραβίας, που εκτεινόταν στην περιοχή της σημερινής Τσεχίας και Σλοβακίας, υπέδειξε την περιοχή βορειοδυτικά του Βελιγραδίου, γύρω από την

19. Βλ. Г. М. Прохоров, «Глаголица среди миссионерских азбук», *Труды Отдела древнерусской литературы* XLV (1992) 178-199.

20. Βλ. π.χ. μία παρόμοια θεωρία του Βουλγάρου σλαβολόγου Ε. Γκεοργκίεφ, η οποία εκτίθεται στο άρθρο του: Э. Георгиев, «Началото на славянската писменост в България. Старобългарските азбуки», *Studia historico-philologica Serdicensia*, αρ. 3: 1, София 1942, σσ. 3-65. Πρβλ. του ίδιου, *Кирил и Методий основоположници на славянските литератури*, София 1956, σσ. 110-128. Πρόκειται για τη λεγόμενη «Θεσσαλονίκεια διήγηση» (Солунская легенда), για την οποία βλέπε: Й. Иванов, *Български старини из Македония*, София 1931, 281-283. Πρβλ. A-É. Tachiaos, «L'origine de Cyrille et de Méthode. Verité et légende dans les sources slaves», *Cyrillomethodianum* 2 (1972-1973) 134-135, όπου γίνεται λόγος για το αναξιόπιστο αυτής της πηγής.

αρχαία πόλη Σίρμιο, την οποία ταυτίζει με κάποια πόλη Μοράβα[21]. Έτσι, σύμφωνα με τη γνώμη του Μπόμπα, η Μεγάλη Μοραβία, για την οποία γνωρίζαμε έως τώρα, δεν υπήρξε, αλλά πρόκειται για μια άλλη πόλη με την ονομασία Μοράβα, την οποία αυτός ταυτίζει με το Σίρμιο.

Με μια λέξη, η νέα αυτή θεωρία εντοπίζει το χώρο δράσης του Κυρίλλου και Μεθοδίου όχι εκεί όπου τον τοποθετούσε σχεδόν το σύνολο των επιστημόνων αλλά, ανατρέποντας την ως πρόσφατα επικρατούσα στην επιστήμη γνώμη, εισηγείται κάτι καινούριο, που δεν έχει γίνει γενικότερα αποδεκτό. Ο καθηγητής Μπόμπα δεν θα είχε ενθαρρυνθεί πολύ στη θεωρία του αυτή αν δεν του αποκαλυπτόταν κάτι μέσα από τη χρήση μιας δευτερεύουσας κυριλλομεθοδιανής πηγής, αυτής του ελληνικού *Βίου Κλήμεντος, αρχιεπισκόπου Αχρίδος*, που γράφηκε με βάση αρχαιότερες πηγές[22] από τον Έλληνα αρχιεπίσκοπο Αχρίδος Θεοφύλακτο[23]. Το κείμενο αυτό, λόγω της σπουδαιότητάς του για τη μελέτη της ζωής και του έργου του Κλήμεντος, έχει επανειλημμένως απασχολήσει τους επιστήμονες, ωστόσο όμως το εκτενές τμήμα του που αφορά στον Κύριλλο και Μεθόδιο αναμένει ακόμη μια διεξοδική έρευνα. Στο κείμενο αυτό ο καθηγητής Μπόμπα διαπίστωσε ότι δεν γίνεται λόγος περί «Μοραβίας» αλλά περί «Μοράβου», και αυτό τον οδήγησε σε επανεξέταση όλων των κυριλλομεθοδιανών πηγών, αυτή τη φορά υπό το πρίσμα της καινούριας του ανακάλυψης. Όπως αναφέρθηκε ήδη, η θεωρία του Μπόμπα προσέκρουσε στον τοίχο των κατεστημένων θεωριών —ήταν ποτέ δυνατόν Τσέχοι και Σλοβάκοι επιστήμονες να τη δεχτούν εύκολα;— αν και στα τελευταία χρόνια φαίνεται ότι άρχισε να αποκτάει οπαδούς[24]. Όταν διαβάσει κα-

21. I. Boba, *Moravia's History Reconsidered. A Reinterpretation of Medieval Sources*, The Hague 1971.

22. Βλ. I. Snegarov, «Les sources sur la vie et l'activité de Clément d'Ochrida», *Byzantinobulgarica* 1 (1961) 78-119.

23. Βλέπε έκδοση του κειμένου αυτού από τον Α. Милев, *Гръцките жития на Климент Охридски. Увод, текст, пребод и обяснителни бележки*, София 1966, σσ. 76-147, και νεότερη έκδοση από τον I. G. Iliev, «The Long Life of Saint Clement of Ohrid. A critical Edition», *Byzantinobulgarica* 9 (1995) 62-120.

24. Σ' αυτούς προσχώρησε, από τους πρώτους, ο Αυστριακός σλαβολόγος, καθηγητής Ό. Κρόνσταϊνερ. Για την αποδοχή του της θεωρίας του Μπόμπα βλέπε O. Kronsteiner, «Salzburg und die Slawen. Mythen und Tatsachen über die Entstehung der ältestenslawischen Schrifsprache», *Die slawischen Sprachen* 1982, αρ. 2, σσ. 27-51. Η θεωρία αυτή του Μπόμπα συνάντησε ισχυρή και ασυμβίβαστη αντίδραση και κριτική. Βλ. G. Birkfellner, «Methodius Archiepiscopus Superioris Moraviae oder Anmerkungen über die historische-geographische Lage Altmährens (Vorläufige Stellungnahme zu jüngsten hyperkritischen Lokalisierungsversuchen)», *Leben und Werk der byzantinischen Slavenapostel Methodios und Kyrillos*. Beiträge eines Symposions der griechisch-deutschen Initiative, Würzburg im Wasserschloß Mitwitz vom 25.-27. Juli 1985 zum Denken an den 1100. Todestag des hl. Methodios. Herausgegeben von E. Konstantinou, Münsterschwarzach 1991, σσ. 33-38. Βλ. επίσης: H. Birnbaum, «Where was the Center of the Mo-

νείς ήρεμα και αντικειμενικά τα επιχειρήματά του θα διαπιστώσει ότι έχουν σοβαρή βάση, και ότι θα πρέπει, αντί να τα απορρίψει χωρίς συζήτηση, απλώς επειδή δεν τα δέχεται η πλειοψηφία των ειδικών, να αναλύσει μαζί του τις ίδιες πηγές, αξιολογώντας την αξιοπιστία τους. Εδώ ίσως θα πρέπει να θυμηθούμε εκείνο που έχει πει ο Σαίξπηρ στο έργο του Άμλετ: «Though this be madness, yet there is method in it». Η αμφισβήτηση της κατεστημένης και γενικότερα αποδεκτής έως σήμερα άποψης για τον χώρο δράσης των Κυρίλλου και Μεθοδίου πήγε πολύ πιο μακριά. Ο Μπόμπα απλώς πυροδότησε την αμφιβολία, την οποία στη συνέχεια προώθησε σε μεγάλο βαθμό ο Γερμανός ερευνητής Μ. Έγκερς, ο οποίος, με ένα ογκώδες έργο για το «υποτιθέμενο» κράτος της Μεγάλης Μοραβίας και μία συμπληρωματική σ' αυτό μελέτη του για την επισκοπή του Μεθοδίου[25], επεξέτεινε τη θεωρία του Αμερικανού καθηγητή, την ενίσχυσε με μία ισχυρότατη επιχειρηματολογία, και τοποθέτησε τη Μοραβία στο χώρο που εκτείνεται μεταξύ Ουγγαρίας και δυτικής Ρουμανίας. Είναι ήδη σαφές ότι σήμερα δεν μπορεί ο μελετητής του κυριλλομεθοδιανού έργου, αν θέλει να σέβεται τους κανόνες της επιστημονικής δεοντολογίας, να αντιπαρέλθει με σιγή τη νεότερη αυτή επιχειρηματολογία. Το πρόβλημα του εντοπισμού της Μεγάλης Μοραβίας και της επισκοπής του Μεθοδίου έχει ήδη τεθεί υπό αμφισβήτηση και πρέπει οπωσδήποτε να βρει τη λύση του.

Αν αναφέρθηκε η περίπτωση της θεωρίας του καθηγητή Μπόμπα, αυτό έγινε για να τονιστεί πόσο αναγκαίο είναι να προχωρήσει βαθύτερα η έρευνα στις πηγές οι οποίες, λόγω της χρονολογίας συγγραφής τους και της προέλευσής τους, αναγκαστικά θα χαρακτηρίζονται ως δευτερεύουσες. Αν υπάρχει κάτι το σημαντικό μέσα τους θα πρέπει να αξιολογηθεί κατά κάποιον αντικειμενικό τρόπο και αυτή η διαδικασία βέβαια απαιτεί στροφή της έρευνας προς τις πηγές αυτές με μεγαλύτερο ενδιαφέρον και με τρόπο συστημα-

ravian State?», *American Contributions to the Eleventh Interantional Congress of Slavists*. Bratislava, August-September 1993, Columbus, Oh. 1993, σσ. 11-23· του ίδιου, «The Location of Great Moravia Revisited», *Byzantinoslavica* 54 (1992) 336-338· J. Schaeken, «Sprachwissenschaftliche Überlegungen zur geographischen Lage Altmährens», *Byzantinoslavica* 54 (1993) 325-335.

25. M. Eggers, *Das «Grossmährische Reich». Realität oder Fiktion? Eine Neuinterpretation der Quellen zur Geschichte des mittleren Donauraumes im 9. Jahrhundert*, Stuttgart 1995· του ίδιου, *Das Erzbistum des Method. Lage, Wirkung und Nachleben der kyrillomethodianischen Mission*, München 1996. Βλέπε τις κριτικές παρατηρήσεις γι' αυτές τις θεωρίες του Έγκερς στα άρθρα του H. Birnbaum, «Zum (hoffentlich) letztenmal über den weitgereisten Method und die Lage Altmährens», *Byzantinoslavica* 57 (1996) 188-193, και του ίδιου, «Was Medieval Moravia in the Hungarian Plain?», *Budapest Review of Books* 5, αρ. 4 (Winter 1996) 89-92. Οι απόψεις του Έγγερς ενισχύονται σε μεγάλο βαθμό από τα συμπεράσματα της έρευνας του Ch. R. Bowlus, σχετικά με την πολεμική ιστορία της περιοχής γύρω από τον Δούναβη. Βλ. Ch. R. Bowlus, *Franks, Moravians and Magyars. The Stuggle for the Middle Danube, 788-907*, Philadelphia 1995.

τικότερο. Πάντως, πριν κλείσουμε αυτό το θέμα, πρέπει να σημειώσουμε, σε σχέση με τη θεωρία του Μπόμπα και της συνεπακόλουθης του Έγκερς, ότι αυτές αποτελούν μια εξέλιξη στην κυριλλομεθοδιανή έρευνα· για πολλά χρόνια δεν είχε φανεί μια επαναστατική άποψη, που να ταράζει τα ήρεμα νερά και να θέτει σε αμφιβολία κάτι που υπήρξε γενικότερα αποδεκτό και θεωρητικά αμετακίνητο. Στο βάθος της αυτή η θεωρία δεν είναι μια αρνητική αλλά αναθεωρητική άποψη, είναι μια θέαση της κυριλλομεθοδιανής ιστορίας κάτω από νέο πρίσμα, δεν αποτελεί προσπάθεια των εισηγητών της να πρωτοτυπήσουν αλλά μια ειλικρινή πεποίθησή τους, που προήλθε από σοβαρή έρευνα. Προτού τη δεχτεί κανείς ανεπιφύλακτα ή την απορρίψει εξαρχής περιφρονητικά, θα ήταν σωστότερο να τη συζητήσει σοβαρά. Αυτό τουλάχιστο θα έδινε την ευκαιρία μιας καινούριας έρευνας στην αξιολόγηση των πηγών.

Οι σχετικά φτωχικές σε ιστορικές πληροφορίες κυριλλομεθοδιανές πηγές έχουν αφήσει πολλά ερωτήματα χωρίς απάντηση, και βέβαια τα κενά αυτά δεν θα είχαν ιδιαίτερη σημασία, αν αναφέρονταν απλώς στη ζωή και δράση κάποιων μέτριων ιστορικών προσωπικοτήτων. Στην προκειμένη περίπτωση τα ερωτήματα αυτά αποκτούν μεγαλύτερες διαστάσεις, γιατί αφορούν στην ίδια τη γένεση της σλαβικής γραμματείας και των πολιτιστικών εκφάνσεων που αυτή συνεπάγεται στη ζωή και την ιστορία λαών ολοκλήρων. Έτσι η προσπάθεια να δοθεί απάντηση είναι πολύ επιτακτική και η συζήτηση γύρω από αυτά είναι αναπόφευκτο να συνεχίζεται για πολλά χρόνια ακόμη. Πρέπει να ομολογηθεί ότι στο παρελθόν ορισμένες απόψεις αναφορικά με τη ζωή και το έργο των Κυρίλλου και Μεθοδίου καθιερώθηκαν όχι τόσο γιατί τις επέβαλε μια σοβαρή επιχειρηματολογία όσο η βαρύτητα των επιστημόνων που τις διατύπωσαν. Από τότε οι θέσεις αυτές έγιναν σχεδόν δόγμα, και θα θεωρείτο ιεροσυλία αν επιχειρούσε να τις αμφισβητήσει κανείς. Παρά ταύτα, αφενός η περίπτωση κάποιου ερωτήματος που εξακολουθεί να παραμένει αναπάντητο, και αφετέρου η μη πειστικότητα των υποθέσεων που έχουν διατυπωθεί γι' αυτό, οδηγούν οπωσδήποτε στη διατύπωση νέων θεωριών. Πολλές φορές συμβαίνει, μια νέα άποψη ή θεωρία να κινείται στο ίδιο επίπεδο πιθανότητας όπως και μια προηγούμενη. Και τίθεται το ερώτημα: αν δεχόμαστε τη μία τί θα εμπόδιζε, με την ισχύ των ίδιων πιθανοτήτων, να δεχτούμε την άλλη; Αυτά που λέγονται εδώ μπορούν να διαφωτιστούν με κάποια παραδείγματα.

Υπάρχει πάντοτε ένα ανοικτό ερώτημα στο όγδοο κεφάλαιο του *Βίου Κωνσταντίνου*. Πρόκειται για τη διήγηση σύμφωνα με την οποία ο Κύριλλος, ενώ βρισκόταν στη Χερσώνα της Κριμαίας, **обрѣте же тоу еѵаггеліе и ѱалтирь роусьскыми писмены писано, и чловѣка ѡбрѣтъ глаголюща тою бесѣдою, и бесѣдова с нимь, и силоу рѣчи пріимъ, своеи бесѣдѣ прикладаа различнаа писмена, гласнаа и съгласнаа, и къ богоу молитвоу творѧ, въскорѣ начѧтъ чести и сказати, и мнoѕи**

сѧ емоу дивлѧхоу, бога хвалѧще[26]. (*Βρήκε εδώ* [δηλαδή στη Χερσώνα] *Ευαγγέλιο και Ψαλτήριο, γραμμένα με ρωσικά γράμματα, βρήκε δε και άνθρωπο, ο οποίος μιλούσε αυτή τη γλώσσα, και μίλησε μαζί του και, λαμβάνοντας δύναμη λόγου, μετέφερε στη δική του γλώσσα τη διαφορά των γραμμάτων, φωνηέντων και συμφώνων. Και αφού προσευχήθηκε στον Θεό, άρχισε να μιλάει και να διαβάζει. Πολλοί τον θαύμασαν και δόξασαν τον Θεό*). Το χωρίο αυτό, αν ληφθεί όπως έχει, δημιουργεί όχι ένα αλλά περισσότερα ερωτήματα. Πρώτο, ούτε λίγο ούτε πολύ, υπαινίσσεται την ύπαρξη ρωσικής γραφής πριν από τη μοραβική αποστολή των Θεσσαλονικέων αδελφών, δεύτερο προϋποθέτει σλαβική μετάφραση του Ευαγγελίου και του Ψαλτηρίου με χρήση της σλαβικής γραφής, ανεξάρτητα από το έργο του Κυρίλλου και του Μεθοδίου, και τρίτο δηλώνει ρωσικό-σλαβικό πληθυσμό στην Κριμαία ένα και περισσότερο αιώνα πριν τον εκχριστιανισμό της Ρωσίας. Εννοείται ότι η πλειονότητα των ειδικών απέρριψε αυτό το χωρίο ως ανακριβές και ως μεταγενέστερη παρεμβολή στο κείμενο του *Βίου* του Κυρίλλου. Κάποιοι άλλοι επιστήμονες, βασιζόμενοι στα όσα γράφει ο Βούλγαρος συγγραφέας του 10ου αιώνα, ο οποίος κρύβεται πίσω από το όνομα Μοναχός Χραμπρ, για τον τρόπο που έγραφαν οι Σλάβοι πριν από τη δημιουργία από τον Κύριλλο της σλαβικής γραφής[27], διατύπωσαν την άποψη ότι στο υπόψη χωρίο του *Βίου* του Κωνσταντίνου γίνεται λόγος για ένα πρωτόγονο αλφάβητο, το οποίο χρησιμοποιούσαν οι Σλάβοι. Σύμφωνα με την άποψη αυτών των επιστημόνων[28], στην Κριμαία χρησιμοποιούνταν τα «αινιγματικά σημεία» (*загадочные знаки*), δηλαδή τα χαράγματα, τα οποία βρέθηκαν επάνω σε κεραμικά και άλλα αντικείμενα στην περιοχή[29]. Τέτοια όμως σημάδια-χαράγματα βρέθηκαν και στη Βουλγαρία και τη Ρουμανία[30]. Τα αδιαμφισβητήτου κύρους συμπεράσματα

26. Лавров, *Материалы по истории возникновения*, 12. Πρβλ. Б. Н. Флоря, *Сказания о начале славянской письменности*, Москва 1981, σσ. 77-78.

27. «**Прѣжде оубѡ словѣне не имѣхѫ книгъ, нѫ чрътами и рѣзами чьтахѫ и гатаахѫ, погани сѫще. Кръстивше же сѧ, римьсками и гръчьскыми писмены нѫждаахѫ сѧ писати словѣнскѹ рѣчь безъ оустроєниа**». (*Στην αρχή οι Σλάβοι, καθώς ήταν ειδωλολάτρες, δεν είχαν γράμματα, αλλά διάβαζαν και μάντευαν με σημάδια και χαράγματα. Όταν βαφτίστηκαν χρειάστηκε να γράφουν τον σλαβικό λόγο χωρίς τάξη, με λατινικά και ελληνικά γράμματα*). А. Джамбелука-Коссова, *Черноризец Храбър. О Писменехъ*, София 1980, σσ. 113-114. Πρβλ. Б. Симеонов, «Чрьтами и рѣзами чьтаахѫ и гатаахѫ погани сѫще», *Старобългаристика* 7: 2 (1983) 84-87.

28. Н. А. Константинов, *Черноморские загадочные знаки и глаголица*, Ленинград 1957 (= *Ученые записки Ленинградского Университета. Серия филологических наук*. Выпуск 23). Βλ. και В. А. Истрин, *1100 лет славянской азбуки* (2-ое издание), Москва 1988, σσ. 94-134.

29. Βλ. Е. И. Соломоник, *Сарматские знаки Северного Причерноморія*, Киев 1984· της ίδιας, *Графити с Хоры Херсонеса*, Киев 1984.

30. Βλ. Л. Дончева-Петкова, *Знаци върху археологически паметници от средновековна България VII-X век*, София 1980.

των αρχαιολόγων που εργάστηκαν στην Κριμαία δεν επιτρέπουν καμιά ενθάρρυνση για παρόμοιες θεωρίες[31]. Η άποψη για αυτόνομη ύπαρξη σλαβικού αλφαβήτου, οποιασδήποτε μορφής, σε τέτοιο βαθμό τελειότητας ώστε να γραφούν σ' αυτό ιερά κείμενα, και η ύπαρξη σλαβικών μεταφράσεων ανεξάρτητα από το έργο του Κυρίλλου, μέχρι στιγμής δεν ενισχύεται από κανένα σοβαρό επιστημονικό δεδομένο. Οι διαπρεπείς γλωσσολόγοι-σλαβολόγοι Ρ. Γιάκομπσον και Α. Βαϊάν πρότειναν μια πολύ πιο εύκολη λύση, λέγοντας ότι τα «ρωσικά γράμματα» στο κείμενο του *Βίου* αποτελούν λάθος του γραφέα, ο οποίος, αντί «συριακά» (**сѵрскыми**) έκανε ένα είδος αναγραμματισμού και έγραψε «ρωσικά» (**роусьскыми**)[32]. Η λύση αυτή ευχαρίστησε όλους, και έγινε γενικά αποδεκτή, πολύ περισσότερο γιατί την πρότειναν δύο πραγματικά μεγάλοι επιστήμονες. Κανένας όμως δεν σκέφτηκε ότι, αν επρόκειτο όντως για λάθος του αντιγραφέα, κάποιο από τα 57 αντίγραφα του *Βίου Κωνσταντίνου* θα διέσωζε οπωσδήποτε κάποια διαφορετική ανάγνωση, η οποία θα μπορούσε να στηρίξει, έστω και εμμέσως, αυτή την ερμηνεία. Και όμως δεν υπάρχει κανένα τέτοιο δεδομένο.

Αν το χωρίο που μνημονεύθηκε είναι γνήσιο στο σύνολό του —και φαίνεται ότι είναι— τότε πρέπει να δοθεί κάποια ερμηνεία σ' αυτό. Σε άρθρο μου, που δημοσιεύθηκε πριν από μία δεκαετία, προσπάθησα να δω το όλο πρόβλημα κάτω από νέο φως και ανεξάρτητα από όσα έχουν λεχθεί ως τώρα. Πρώτον δέχθηκα ότι το χωρίο, όπως έχει στο κείμενο του *Βίου* του Κυρίλλου, είναι γνήσιο[33]. Στο μεταξύ, η έρευνα την οποία έκανε ο Τζίφφερ πάνω στη χειρόγραφη παράδοση αυτού του κειμένου, έρχεται να επιβεβαιώσει τη γνησιότητα του χωρίου[34]. Στη συνέχεια, ερευνώντας την προετοιμασία της σλα-

31. Βλ. Α. Α. Медныцева, «Начало письменности на Руси по археологическим данным», *История, культура, этнография и фольклор славянских народов*, IX Международный съезд славистов, Киев, сентябрь 1983 г. Доклады советской делегации. Москва 1983, σσ. 86-97.

32. R. Jakobson, «Saint Constantin et la langue syriaque», *Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves*, Vol. VII (1939-1944) 181-186· A. Vaillant, «Les "lettres russes" dans la Vie de Constantin», *Revue des études slaves* 15 (1935) 73-77.

33. A.-E. Tachiaos, «Some Constroversial Points Relating to the Life and Activity of Cyril and Methodius 3. The "Russian letters" in Constantine-Cyril's Life», *Cyrillomethodianum* 17-18 (1993-1994) 61-71.

34. Είναι άξιο προσοχής και αυτό που γράφει ο Τζίφφερ: «Εδώ ο Κωνσταντίνος μιλάει όχι ως γλωσσολόγος, ο οποίος μεριμνά για τον διαχωρισμό των φωνηέντων και συμφώνων, αλλά ως υπερασπιστής της Ορθοδοξίας [...] Μου φαίνεται ότι ένας τέτοιος τρόπος ανάγνωσης αξίζει την προσοχή όλων των ερευνητών· ίσως επιτρέψει να ερμηνεύσουμε το πρόβλημα γύρω από αυτό το σκοτεινό σημείο του *Βίου Κωνσταντίνου* σε άλλη συνάφεια. Βεβαίως τα «*ρωσικά γράμματα*» μένουν όπως έχουν, οφείλω όμως να αναγνωρίσω ότι το πρόβλημα για την αρχική διατύπωση, μου φαίνεται λιγότερο σημαντικό από ό,τι στην πλειονότητα των μελετητών [...] Αλλά περισσότερο σημαντικό, κατά την άποψή μου, εμφανίζεται ένα άλλο γεγονός, ότι όλα τα απόγραφα του *Βίου Κωνσταντίνου* μιλούν ακριβώς για ρωσικά γράμματα, και αυτή η έκ-

βικής αποστολής του Κυρίλλου και Μεθοδίου, επανήλθα σε μια πολύ σωστή θέση που είχε διατυπώσει ο διαπρεπής Βούλγαρος βυζαντινιλόγος Ι. Ντούιτσεφ[35], σύμφωνα με την οποία, όπως ήταν λογικό, το Βυζάντιο δεν περίμενε την πρόσκληση του ηγεμόνα της Μεγάλης Μοραβίας Ροστισλάβ για να αρχίσει να ασχολείται με τον εκχριστιανισμό και εκπολιτισμό των Σλάβων. Οι προσπάθειες δημιουργίας σλαβικού αλφαβήτου στο Βυζάντιο είχαν προηγηθεί του έτους 863, τότε δηλαδή που πραγματοποιήθηκε η μοραβική αποστολή. Έτσι, ερχόμενος ο Κύριλλος στην Κριμαία έφερνε προφανώς μαζί του τη μετάφραση των ιερών κειμένων σε πρόχειρη μορφή, η οποία είχε γίνει από τον ίδιο και τους Έλληνες και Σλάβους συνεργάτες του στο Βυζάντιο. Αυτό που προφανώς συνέβη είναι ότι στην Κριμαία βρήκε ο Κύριλλος άνθρωπο ο οποίος καταλάβαινε τη Σλαβική, και, με βάση αυτές τις μεταφράσεις, προσπάθησε να του διδάξει τις χριστιανικές αλήθειες. Το ότι επρόκειτο για έργο διδαχής, έρχεται να το επιβεβαιώσει και η έρευνα του Τζίφφερ[36]. Όσον αφορά στον όρο **роусьскыми** («ρωσικά»), αναμφιβόλως πρόκειται για ταύτιση της Σλαβικής με τη ρωσική της γλωσσική εκδοχή, κάτι που διαπιστώνεται και στο αρχαιότερο ρωσικό χρονικό, το *Χρονικό των παρελθόντων χρόνων* και σε άλλα παλαιορωσικά κείμενα[37]. Παλαιότεροι ιστορικοί, όπως οι Γ. Βερνάντσκυ, Α. Β. Καρτασόβ, Μ. Β. Λεβτσένκο[38] κ.ά. ανεπιφύλακτα συνέδεαν το

φραση, κατά τα φαινόμενα, ανάγεται στο αρχέτυπο ολόκληρης της παράδοσης του κειμένου». Дзиффер, «Новые данные о традиции и тексте пространного Жития Константина», σ. 65.

35. И. Дуйчев, «Въпросът за византийско-славянските отношения и византийските опити за създаване на славянската азбука през първата половина на IX век», *Известия на Института за българска история* 7 (1957) 241 -263.

36. Βλέπε και. Tachiaos, «Some Controversial Points», σσ. 66-67.

37. Στο αρχαιότερο ρωσικό χρονικό διαβάζουμε: «А словеньскый языкъ и рускый одно есть, от варягъ бо прозвашася Русью, а первое бѣша словене; аще и поляне звахуся, но словѣнска рѣчь бѣ. Поляни же прозвани быши, зане в поли сѣдаху, а языкъ славенски единъ» (*«Η σλαβική λοιπόν και η ρωσική γλώσσα είναι ένα και το αυτό, διότι από τους Βαράγγους ονομάστηκαν Ρώσοι, προηγουμένως όμως ήσαν Σλάβοι· έστω και Πολιάνοι αν λέγονταν, πάλι η γλώσσα ήταν σλαβική. Ονομάστηκαν Πολιάνοι* [= πεδινοί], *γατί διέμεναν σε πεδιάδα, αλλά η γλώσσα τους ήταν κοινή, σλαβική»*), *Повесть временных лет*. Часть первая. Москва-Ленинград 1950, σ. 23. Πρβλ. H. Goldblatt, «On "Rusьskymi pismeny" in the *Vita Constantini* and Russian Religious Patriotism», *Studia Slavica Medievalia et Humanistica Riccardo Picchio dicata*, M. Colucci, G. Dell' Agata, H. Goldblatt curantibus. I. Roma 1986, σσ. 326-328.

38. Ιδού τι γράφει ο ιστορικός της Ρωσικής Εκκλησίας Α. Β. Καρτασόφ γι' αυτό το επεισόδιο: «Απλώς, αποτινάζοντας όλες τις σλαβοφοβικές επινοήσεις των δυτικών σλαβολόγων, πρέπει να κοιτάξουμε με τίμια, ίσια βλέμματα, και στο «ρωσικό» Ευαγγέλιο και Ψαλτήριο των *Παννονικών Βίων* να δούμε το απλό γεγονός της ύπαρξης εκείνη τη στιγμή στα χέρια του Κυρίλλου της ίδιας δικής του μετάφρασης του Ευαγγελίου και του Ψαλτηρίου, τα οποία του ήταν απαραίτητα για τη δεδομένη αποστολή και τη δεδομένη ρωσική σκοπιμότητα». А. В. Карташев, *Очерки по истории Русской Церкви*, I, Paris 1959, σ. 79. Βλ. και G. Vernadsky, *Ancient Russia*, New Haven - London 1964, σσ. 345-353, και М. В. Левченко, *Очерки по истории*

επεισόδιο αυτό με τον εκχριστιανισμό των «Ρως», περί του οποίου κάνει λόγο ο πατριάρχης Φώτιος στην επιστολή του του έτους 867 προς τους πατριάρχες της Ανατολής[39]. Υπάρχει η ελπίδα ότι τα νέα δεδομένα, τα οποία μπορούν να προκύψουν από την κειμενολογική έρευνα του *Βίου Κωνσταντίνου*, θα μπορούσαν να ενισχύσουν την άποψη αυτή και, σε συνδυασμό με τα συμπεράσματα της σύγχρονης ιστορικής και αρχαιολογικής έρευνας που αφορά στην Κριμαία, να διαφωτίσουν επαρκέστερα την πρώιμη αυτή πτυχή της ρωσικής ιστορίας. Τα τελευταία χρόνια έχουν γίνει σημαντικές πρόοδοι στις ανασκαφικές εργασίες στην Κριμαία[40], οι οποίες διευρύνουν τις γνώσεις για την περιοχή αυτή, η οποία αποτελούσε χώρο παλαιότερα μεν ελεγχόμενο από το Βυζάντιο, ο οποίος όμως στη συνέχεια εντάχθηκε ολοκληρωτικά στην αρχαία Ρωσία. Τα ευρήματα που αφορούν στην εκεί βυζαντινή ή σλαβική παρουσία στον 9ο αιώνα, αποτελούν αντικείμενο το οποίο μπορεί να ενδιαφέρει σε ουσιαστικό βαθμό την κυριλλομεθοδιανή ιστορία. Είναι ίσως σκόπιμο να ερευνηθεί συστηματικότερα η πιθανότητα, η σλαβική αποστολή των Κυρίλλου και Μεθοδίου να είχε αρχίσει πριν από τη μετάβασή τους στη Μοραβία. Εν πάση περιπτώσει, η υπόθεση που αναφέρθηκε, δηλαδή να είχε μαζί του στη Χερσώνα ο Κύριλλος τις μεταφράσεις σε πρώτη επεξεργασία, είναι από άποψη ιστορική πολύ λογικότερη από την εύκολη λύση που πρότειναν οι κατά τα άλλα πολύ σεβαστοί Γιάκομπσον και Βαϊάν. Συμβαίνει δυστυχώς συχνά οι γλωσσολόγοι και οι φιλόλογοι να παραβλέπουν την ιστορία, να αγνοούν το ενδεχόμενο ένα δικό τους συμπέρασμα να μη συμφωνεί με τα ιστορικά δεδομένα ή να έρχεται σε αντίθεση με τη διαδικασία εξέλιξης αυτών.

Ανάλογη με τη μνημονευθείσα περίπτωση του Κυρίλλου είναι και μία άλλη, η οποία αφορά αυτή τη φορά στη ζωή και σταδιοδρομία του Μεθοδίου, κατά την εποχή πριν από τη μοραβική αποστολή, δηλαδή πριν από το έτος 863. Πρόκειται για το αξίωμα που κατείχε ο Μεθόδιος στη βυζαντινή κρατική υπηρεσία, όπως και τον τόπο όπου υπηρέτησε για μερικά χρόνια. Καθώς και αυτά τα δύο προβλήματα παραμένουν χωρίς οριστική ή ικανοποιητική απάντηση, είναι φυσικό να παρέχεται έδαφος για περαιτέρω υποθέσεις, πολύ περισσότερο που οι επικρατούσες σήμερα γνώμες για το θέμα αυτό δεν είναι και αυτές παρά απλές υποθέσεις. Είναι γνωστό ότι ο Θεσσαλονικέας την κα-

русско-византийских отношений, Москва 1956, σσ. 55-90. Πρβλ. Tachiaos, «Some Controversial Points», σσ. 65-66.

39. Ἰ. Ν. Βαλέττας, *Φωτίου τοῦ σοφωτάτου καὶ ἁγιωτάτου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ἐπιστολαί*, Λονδίνον 1864, σ. 178, και Migne, *Patrologia graeca*, 102, σσ. 736-737.

40. Πρβλ. το εισαγωγικό άρθρο του С. А. Беляев, «История Христианства на Руси до правноапостольного князя Владимира и современная историческая наука» στο έργο: Макарий (Булгаков), Митрополит Московский и Коломенский, *История Русской Церкви*, Книга Первая,Москва 1994, σσ. 33-80.

ταγωγή Μεθόδιος, αφού παραιτήθηκε από το κρατικό αξίωμα που κατείχε, έγινε μοναχός στον Όλυμπο της Βιθυνίας στη Μικρά Ασία[41]. Αργότερα ήρθε εδώ και ο αδελφός του ο Κύριλλος και έμειναν μαζί στο μοναστήρι όπου ζούσε ο Μεθόδιος[42]. Στη συνέχεια από εδώ ξεκίνησαν μαζί οι δύο αδερφοί, με αυτοκρατορική εντολή, για την αποστολή τους στη Χαζαρία, η οποία πραγματοποιήθηκε μέσω Κριμαίας. Αμέσως μετά την επιστροφή τους από τη χώρα των Χαζάρων, στάλθηκαν στη Μοραβία. Την παραμονή των δύο αδερφών στον Όλυμπο οι ειδικοί την είχαν δει σαν ένα απλό μεταβατικό περιστατικό της ζωής τους, ώς τη στιγμή, που με μια πιο προσεκτική ανάλυση των πηγών, ο Α. Σ. Λβοφ απέδειξε ότι οι Θεσσαλονικείς αδελφοί εδώ ασχολήθηκαν με τη μετάφραση βιβλίων[43]. Συγχρόνως με τον Λβοφ σε παρόμοια συμπεράσματα κατέληξε και ο υπογράφων[44], οπότε και οι δύο και πάλι αντιμετωπίσαμε τη θεωρία του Ντούιτσεφ, σύμφωνα με την οποία, όπως αναφέρθηκε ήδη, οι προσπάθειες των Βυζαντινών για τη δημιουργία σλαβικού αλφαβήτου και μετάφραση ιερών κειμένων είχαν αναληφθεί πολύ πριν τη μοραβική αποστολή. Η πληροφορία του πατριάρχου Φωτίου ότι το «γένος των Ρως», μετά τη επίθεσή του εναντίον της Κωνσταντινουπόλεως το έτος 860, δέχτηκε τη χριστιανική πίστη και μάλιστα εκλέχθηκε γι' αυτούς και επίσκοπος[45], δεν είναι δυνατό να αγνοείται από όσους ασχολούνται με την κυριλλομεθοδιανή ιστορία, απλούστατα γιατί αυτοί οι «Ρως» έμπαιναν πια στο σχέδιο της διπλωματικής και πολιτιστικής επιρροής του Βυζαντίου. Παραμένει ανοικτό τό θέμα της παρουσίας Ρως-Σλάβων στην Κριμαία. Νομίζω ότι

41. Лавров, *Материалы для истории возникновения*, σ. 71. «постригъ сѧ облѣче въ чьрнъı ризъı и...вѣсь испъ́нь мьнишьскъıи чинъ, а книгахъ прилежа». Εδώ λέγεται ότι ο Μεθόδιος εκάρη μοναχός, έλαβε το μοναχικό σχήμα, εκτελούσε πλήρως τον μοναχικό κανόνα, και «ασχολείτο με βιβλία».

42. Лавров, *Материалы для истории возникновения*, σ. 11. «Въ Олимбъ же шедъ къ Мефодїи братоу своемоу, начатъ жити и молитвоу творити беспрестани къ богоу, токмо книгами бесѣдоуа». Εδώ λέγεται επίσης ότι ο Κύριλλος πήγε κοντά στον αδελφό του Μεθόδιο στο όρος Όλυμπος, όπου και άρχισε να ζει και να προσεύχεται αδιαλείπτως, «ασχολούμενος μόνο με βιβλία». Η σύμπτωση των πληροφοριών, σχεδόν αυτολεξεί, των *Βίων* του Μεθοδίου και του Κυρίλλου δεν μπορεί να είναι τυχαία, αλλά μαρτυρεί για μια πραγματικότητα που ίσχυε και για τους δύο.

43. А. С. Львов, «О пребывании Константина Философа в монастыре Полихрон», *Советское славяноведение*, 1971, αρ. 5, σσ. 80-86.

44. Α.-Α. Ταχιάος, «Τα "ρωσικά γράμματα" εις τον "Βίον" του Κωνσταντίνου-Κυρίλλου», *Θεολογικόν Συμπόσιον. Τόμος χαριστήριος εις τον καθηγητήν Π. Χρήστου*, Θεσσαλονίκη 1967, σσ. 291-309.

45. *Καὶ ἐπὶ τοσοῦτον αὐτοὺς ὁ τῆς πίστεως πόθος καὶ ζῆλος ἀνέφλεξεν, ὥστε καὶ ἐπίσκοπον καὶ ποιμένα δέξασθαι καὶ τὰ τῶν χριστιανῶν θρησκεύματα διὰ πολλῆς σπουδῆς καὶ ἐπιμελείας ἀσπάζεσθαι*. Βαλέττα, *Φωτίου τοῦ σοφωτάτου καὶ ἁγιωτάτου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ἐπιστολαί*, σ. 178.

έχει κάπως υπερτονιστεί ο σκανδιναβικός χαρακτήρας των Ρώσων αυτής της εποχής, εξαιτίας του γεγονότος ότι η ηγεσία τους ήταν σκανδιναβικής προέλευσης. Η παρουσία Σλάβων στην Κριμαία και γενικώς στο κράτος του Κιέβου είναι κάτι που πρέπει να συζητηθεί και να διευκρινιστεί περισσότερο.

Μέσα σ' αυτή τη συνάφεια της παραμονής του διπλωμάτη-επιστήμονα Κυρίλλου και του μοναχού πια Μεθοδίου στον Όλυμπο της Βιθυνίας, οι επιστήμονες που ασχολούνται με την κυριλλομεθοδιανή προβληματική λησμονούν ότι τον 9ο αιώνα στην περιοχή αυτή ζούσαν ευρείες μάζες Σλάβων, οι οποίες ήταν υποταγμένες στη διοίκηση του βυζαντινού κράτους και προσέφεραν σ' αυτό οργανωμένα στρατιωτικά τμήματα. Μετακινήσεις σλαβικών πληθυσμών στη Μικρά Ασία έγιναν δύο φορές κατά τον 7ο αιώνα από τους Βυζαντινούς αυτοκράτορες Κώνστα και Ιουστινιανό Β΄, ενώ τον 8ο αιώνα ένας πολύ μεγάλος αριθμός Σλάβων εγκατέλειψε τη Βουλγαρία και ζήτησε την άδεια του Βυζαντινού αυτοκράτορα για να εγκατασταθεί στη Μικρά Ασία[46]. Παλαιότεροι ερευνητές όπως π.χ. ο Β. Ν. Λαμάνσκυ[47] είχαν επικεντρώσει την προσοχή τους στους Σλάβους της Μικράς Ασίας, οι νεότεροι όμως ειδικοί της κυριλλομεθοδιανής προβληματικής λησμόνησαν την ενδιαφέρουσα αυτή πτυχή της βυζαντινής ιστορίας. Και ενώ έχουν επανειλημένως μιλήσει για την ύπαρξη Σλάβων σε άλλες περιοχές του Βυζαντίου, παρέλειψαν εντελώς τους μικρασιάτες Σλάβους. Είναι γνωστό ότι Σλάβοι υπήρχαν και μεταξύ των μοναχών των μοναστηριών του όρους Όλυμπος στη Βιθυνία. Την εποχή μάλιστα των Κυρίλλου και Μεθοδίου διέπρεπε εκεί ο άγιος Ιωαννίκιος ο Μέγας, ο οποίος είναι γνωστό ότι ήταν σλαβικής καταγωγής[48].

Μας είναι γνωστό από το *Βίο* του Μεθοδίου ότι αυτός υπήρξε διοικητής κάποιας περιοχής που περιλάμβανε Σλάβους[49]. Οι επικρατούσες γνώμες σχετικά με το χώρο της δικαιοδοσίας του Μεθοδίου είναι ότι αυτή βρισκόταν είτε στην περιοχή του ποταμού Στρυμόνα στη Μακεδονία, είτε σε κάποια «σκλαβηνία», δηλαδή σε περιοχή όπου ζούσαν Σλάβοι, της οποίας όμως ούτε η ακριβής θέση ούτε και η έκταση κατέστη δυνατό έως τώρα να προσδιορι-

46. Βλ. *Византиски извори за историју Југославије*, Београд 1955, σσ. 226-228, 231. Βιβλιογραφία σχετική με την εποίκηση Σλάβων στη Μικρά Ασία βλέπε στο άρθρο του Tachiaos, «Some Controversial Points», σ. 58, υποσ. 52. Πρβλ. Г. Литаврин, «К вопросу о вифинских славянах», *Старобългаристика*, 18:4 (1994) 40-46.

47. В. Н. Ламанский, *О славянах в малой Азии, в Африке и в Испании*, (=*Ученые записки второго Отделения Императорской Академии Наук*. Книга V), С.-Петербург 1859.

48. Σχετικά μ' αυτόν και τους δύο *Βίους* του, βλ. Хр. Лопарев, «Византийские Жития святых VIII-IX веков», *Византийский временник* 18 (1911) 72-95.

49. S. Vryonis, «St. Ioannikios the Great (754-846) and the "Slavs" of Bithynia», *Byzantion* 32 (1961) 245-248.

στούν[50]. Και ενώ και οι δύο αυτές εκδοχές συνδέονται με μια σειρά από προβλήματα που επαυξάνουν τις δυσκολίες για την αποδοχή τους, κανένας δεν σκέφθηκε να εξετάσει το ενδεχόμενο να ήταν ο Μεθόδιος αξιωματούχος στο βυζαντινό «θέμα Οψικίου» στη Μικρά Ασία, όπου, όπως γνωρίζουμε ζούσαν εκεί Σλάβοι, και από τα επιγραφικά δεδομένα[51] προκύπτει η μαρτυρία ότι υπήρχε εκεί γι' αυτούς ειδικός Βυζαντινός αξιωματούχος. Και, εφόσον ο Μεθόδιος ήταν αξιωματούχος σε εκείνη την περιοχή, ήταν φυσικότερο, μετά την παραίτησή του από το αξίωμα που κατείχε, να παρέμεινε ως μοναχός στην περιοχή αυτή που τη γνώριζε από χρόνια, και με την οποία είχε αποκτήσει στενούς δεσμούς. Λιγότερο πιθανό είναι να ξεκίνησε από τη Μακεδονία —όπου ορισμένοι ερευνητές τοποθετούν την «αρχοντία», της οποίας ήταν «άρχων»— για να έρθει στη Μικρά Ασία για να γίνει μοναχός. Γενικά το πνεύμα των κυριλλομεθοδιανών πηγών μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι δύο αδερφοί, από τη νεότητά τους ακόμη, είχαν επιλεγεί για να υπηρετήσουν κρατικές σκοπιμότητες, ή εκκλησιαστικές, οι οποίες όμως συνέπιπταν με τις κρατικές.

Μια βαθύτερη ανάλυση των πηγών, κάτω από αυτή την προοπτική, ανοίγει το δρόμο για τη διαλεύκανση και άλλων επί μέρους προβλημάτων και βοηθά στην κάλυψη μερικών κενών στην κυριλλομεθοδιανή ιστορία. Πριν από τριάντα χρόνια είχα την ευκαιρία να διαπιστώσω ότι στα αρχαιότερα σλαβικά κείμενα οι αμετάφραστες ελληνικές δάνειες λέξεις μεταφέρουν φωνολογικές ιδιοτυπίες, οι οποίες υπάρχουν κυρίως σε ελληνικές διαλέκτους της Μικράς Ασίας και των ανατολικών νησιών του Αιγαίου[52]. Αντιθέτως αυτές οι ιδιοτυπίες δεν υπάρχουν στην προφορά των ίδιων ελληνικών λέξεων στη Μακεδονία και γενικώς στον βόρειο ελληνικό χώρο[53]. Επίσης πρέπει να

50. Лавров, *Материалы для истории возникновения*, σ. 70.

51. Για τις διάφορες θεωρίες που υπάρχουν σχετικά με αυτό το θέμα, βλέπε: С. В. Тройцкий, «Св. Мефодий как славянский законодатель», *Богословские труды* 2 (1961) 96-11, T. Wasilewski, *Bizancium i slowiane w IX wieku*, Warszawa 1972, σσ. 173-178, Б. Панов, «Во која област на Македонија бил кнез словенскиот просветител Методиј», στη συλλογή μελετών του συγγραφέα υπό τον τίτλο: Sredovekovna Makedonija. III. Скопје 1985), 164-177. Βλ. Б. А. Панченко, «Памятник славян в Вифинии VII века», *Известия Руского Археологическаго Института в Константинополе* 8 (1903) 15-62. Σχετικά με το δακτύλιο σφραγίδα του πολεμάρχου των Σλάβων της Βιθυνίας Νεβούλου, που βρέθηκε στα πρόσφατα χρόνια, βλέπε: Г. Литаврин, «К вопросу о вифинских славянах», *Старобългаристика*, 18: 4 (1994) 40.

52. Α.-Ε. Ταχιαος, «Создание и деятельность литературного круга Константина-Кирилла до моравской миссии», *Константин-Кирил Философ*, Доклади от Симпосиума, посветен на 1100-годишнината от смъртта му, София 1971, σσ. 285-293.

53. Α. Παπαδοπούλου, *Γραμματική τῶν βορείων ἰδιωμάτων τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσης*, Ἀθῆναι 1926. Πρβλ. Μ. Α. Τριανταφυλλίδη, *Νεοελληνικὴ γραμματική*. Πρῶτος τόμος. Ἱστορική εἰσαγωγή, Ἀθήνα 1938, σσ. 273-287.

σημειωθεί ότι οι ελληνικές αυτές λέξεις δηλώνουν λαϊκή ελληνική γλώσσα, στην οποία ποτέ δεν θα έγραφαν μορφωμένοι άνθρωποι και κρατικοί λειτουργοί, όπως ήταν ο Κύριλλος και ο Μεθόδιος. Είναι προφανές ότι με αυτά τα γλωσσολογικά δεδομένα στα κείμενα των αρχαίων μεταφράσεων μαρτυρείται η επέμβαση χεριού Σλάβων, οι οποίοι κατείχαν την ελληνική γλώσσα, ή αντίθετα Ελλήνων, που γνώριζαν τη Σλαβική, και αυτοί είτε κατάγονταν από τη Μικρά Ασία ή είχαν μεγαλώσει εκεί.

Η έρευνα που έχει πραγματοποιηθεί γύρω από το θέμα του αξιώματος το οποίο κατείχε ο Μεθόδιος στη βυζαντινή διοίκηση, καθώς και ο τόπος όπου πιθανώς βρισκόταν η περιοχή την οποία διοικούσε, μας έχει οδηγήσει ήδη σε μία νέα εκδοχή, η οποία, ενώ δεν υστερεί σε πιθανότητες απέναντι σ' αυτές που είχαν διατυπωθεί παλαιότερα, αντίθετα φαίνεται εξίσου, αν όχι και περισσότερο, λογική, και ανοίγει μάλιστα τον δρόμο για περαιτέρω λύσεις προβλημάτων. Το γεγονός της παρουσίας φωνολογικών ιδιοτυπιών, οι οποίες είναι χαρακτηριστικές των ελληνικών ιδιωμάτων της Μικράς Ασίας, μέσα στις δάνειες ελληνικές λέξεις που υπάρχουν στις αρχαίες σλαβικές μεταφράσεις, αναπόφευκτα συνδέει το έργο της προετοιμασίας αυτών των μεταφράσεων με τη συγκεκριμένη αυτή περιοχή του Βυζαντίου. Αλλά και αντιστρόφως, μόνο με την αποδοχή μιας τέτοιας εκδοχής, ότι δηλαδή ο κυριλλομεθοδιανός κύκλος, που προετοίμασε την αποστολή στη Μοραβία, δημιουργήθηκε στη Βιθυνία, μπορούμε να εξηγήσουμε την παρουσία αυτών των λέξεων στα αρχαία σλαβικά κείμενα. Παρά τις σαφείς ενδείξεις που υπάρχουν για τον ρόλο της Μικράς Ασίας στην προπαρασκευή της σλαβικής αποστολής των Βυζαντινών, είναι ενδεδειγμένο, προτού καταλήξουμε σε οριστικά συμπεράσματα, να προηγηθεί μια εκτεταμένη έρευνα με αντικείμενο τις ελληνικές λέξεις που εντάχθηκαν στις αρχαίες σλαβικές μεταφράσεις, και να γίνει σύγκριση των αρχαίων αυτών κειμένων με κείμενα μεταγενέστερα που διασώζουν τις ίδιες λέξεις, ώστε να φανεί αν και κατά πόσον διατηρούνται σ' αυτά οι ίδιες φωνολογικές ιδιοτυπίες. Τα μεταγενέστερα σλαβικά κείμενα διασώζουν νεότερες επεμβάσεις, στις οποίες δεν υπήρχε η αμεσότητα επαφής με τον γεωγραφικό χώρο από τον οποίο προήλθαν οι αρχαίες μεταφράσεις. Εάν λοιπόν οι φωνολογικές ιδιοτυπίες των ελληνικών δανείων αργότερα χάνονται, τότε αναμφισβήτητα βεβαιώνεται περισσότερο η ελληνική τοπική επίδραση. Αν πάλι οι φωνολογικές ιδιοτυπίες διατηρούνται, και ιδίως μία ιδιότυπη ουράνωση συμφώνων (palatalisation), η οποία υπάρχει σ' αυτά τα δάνεια, τότε πρέπει να ερευνήσουμε το ενδεχόμενο μήπως αυτές οι ιδιοτυπίες ανήκουν σε νοτιοσλαβικούς γλωσσικούς τύπους. Συγχρόνως όμως πρέπει να ερευνηθεί και η ελληνική γλώσσα της εποχής όπως και της περιοχής, και θα ήταν χρήσιμο η μελέτη της γλώσσας των μεταφράσεων να γίνεται σε σχέση με ελληνικά χειρό-

γραφα της εποχής εκείνης.

Προτού ξεκινήσουν για την αποστολή τους στη Μοραβία, ο Κύριλλος και ο Μεθόδιος είχαν κιόλας μεταφράσει στα σλαβικά τα ευαγγελικά αναγνώσματα, τα οποία διαβάζονταν κατά τη θεία Λειτουργία, τις Κυριακές και εορτές. Η σχετική με τα αναγνώσματα αυτά έρευνα έχει κατά πολύ προχωρήσει, χάρη κυρίως στις πολυετείς έρευνες της Λ. Π. Ζουκόβσκαγια[54], μολονότι, όπως παρατηρεί ο Μπ. Ν. Φλόρια, «το πρόβλημα της αποκατάστασης του κειμένου που μετέφρασε ο Κύριλλος παραμένει άλυτο»[55]. Έως σήμερα δεν έχει ακόμη εντοπιστεί το ελληνικό κείμενο το οποίο είχε μπροστά του ο Κύριλλος όταν εκπονούσε τη μετάφραση στη Σλαβική. Έχοντας αυτό υπόψη, πριν από μερικά χρόνια ένας κύκλος επιστημόνων αποφάσισε στη Μόσχα να κάνει μια προσπάθεια αποκατάστασης της αρχαίας σλαβικής μετάφρασης με βάση το ελληνικό πρωτότυπο. Η ιδέα αυτή έγινε αμέσως αποδεκτή από τις Ηνωμένες Βιβλικές Εταιρείες (United Bible Societies), οι οποίες αποφάσισαν και τη χρηματοδότηση της έρευνας. Όπως γίνεται κατανοητό, η έρευνα αυτή είχε δύο σκέλη, πρώτο να αποκατασταθεί το ελληνικό κείμενο, που θα έπρεπε να είχε υπόψη του ο Κύριλλος, και δεύτερο να αποκατασταθεί και η σλαβική μετάφραση, η οποία έγινε με βάση το ελληνικό αυτό κείμενο. Η βασική σκέψη για το ελληνικό κείμενο ήταν ότι ο Κύριλλος θα χρησιμοποίησε οπωσδήποτε αυτό που ήταν αποδεκτό από το Πατριαρχείο της Κωνσταντινουπόλεως, δηλαδή έλαβε ως βάση την κωνσταντινουπολίτικη χειρόγραφη παράδοση. Έτσι η έρευνα άρχισε με βάση τα πιο έγκυρα ελληνικά χειρόγραφα του 8ου και 9ου αιώνα[56]. Υπάρχουν χειρόγραφα ελληνικά που προέρχονται από τη Μικρά Ασία. Η έρευνα σ' αυτά ίσως διαφωτίσει κάπως τη σχέση του Κυρίλλου και Μεθοδίου με την περιοχή αυτή. Βεβαίως δεν θα πρέπει να περιμένουμε να βρούμε στα ελληνικά χειρόγραφα τύπους της δημώδους ελληνικής γλώσσας, τους οποίους συναντάμε στις δάνειες ελληνικές λέξεις που υπάρχουν στις αρχαίες σλαβικές μεταφράσεις. Αυτό είναι ένα ιδιαίτερο θέμα που μένει ανοικτό για συζήτηση και ειδική έρευνα. Όσον αφορά στην έρευνα της σλαβικής χειρόγραφης παράδοσης, αυτή είχε αρχίσει να διεξάγεται στην Πετρού-

54. Βλ. Можаева, *Библиография по кирилло-мефодиевской проблематике*, σσ. 101-102.

55. *Сказания о начале славянской письменности*, σ. 128. Με το πρόβλημα του κειμένου που μετέφρασε ο Κύριλλος απασχολείται στο άρθρο του ο Ю. Темчин, «Было ли краткоапракосное Евангелие первой славянской книгой, переведенной с греческого», *Исследования по славянскому историческому языкознанию*. Памяти професора Г. А. Хабургаева. Москва 1993, σσ. 23-29.

56. Βλ. J. Karavidopoulos, *St. John's Gospel According to the Manuscript Ψ of Agia Lavra (Athos) with Lectiones Variae of 31 Manuscripts (9th to 11th centuries)*, Thessaloniki 1997, και Евангелие от Иоанна в славянской традиции (=*Novum Testamentum Palaeoslovenice*, I), Санкт-Петербург 1998.

πολη και στο Άμστερνταμ, νομίζω όμως ότι οι αντιλήψεις και οι μέθοδοι που ακολουθήθηκαν σ' αυτό τον τομέα, μάλλον μας απομάκρυναν από το αρχικό αντικείμενο. Πάντως για την αποκατάσταση του ελληνικού κειμένου η πρόοδος είναι πολύ πιο ενθαρρυντική, και εφόσον αυτή ολοκληρωθεί, θα αποτελέσει οπωσδήποτε μια θετική βάση, η οποία αναμφίβολα θα εκτιμηθεί κάποτε όπως πρέπει από τους σλαβολόγους.

Στα όσα λέχθηκαν έως τώρα έχουν θιγεί λίγες μόνο πτυχές της κυριλλομεθοδιανής προβληματικής, οι οποίες αναμένουν περαιτέρω έρευνα, επίσης δε επισημάνθηκαν κάποιες προοπτικές για τη διαλεύκανσή τους. Το κολοσσιαίο έργο των μεγαλοφυών ιεραποστόλων, που ήταν ο Κύριλλος και ο Μεθόδιος, πραγματικά αξίζει να ερευνηθεί περαιτέρω σε όλες της πτυχές του μεγαλείου του. Κατά τις τελευταίες δεκαετίες δόθηκαν ισχυρές αφορμές για την προώθηση των κυριλλομεθοδιανών ερευνών με τις διάφορες επετείους που αφορούσαν τη ζωή και το έργο των δύο μεγάλων αυτών προσωπικοτήτων. Το έτος 1963 γιορτάσθηκαν τα χίλια εκατό χρόνια από την έναρξη της μοραβικής αποστολής, και οργανώθηκε ένας μεγάλος αριθμός διεθνών συνεδρίων και συναντήσεων, που ήταν αφιερωμένα στη σπουδή της ζωής και της δράσης τους. Το ίδιο εκείνο έτος συγκλήθηκε και το πέμπτο διεθνές συνέδριο στη Σόφια, στο οποίο είχαν αφιερωθεί ειδικές συνεδρίες στους Κύριλλο και Μεθόδιο. Το 1969 συμπληρώθηκαν ένδεκα αιώνες από το θάνατο του Κυρίλλου, και αυτή η επέτειος είχε δώσει νέες αφορμές για να έρθει η κυριλλομεθοδιανή προβληματική στην επικαιρότητα. Ανάλογο ιωβηλαίο γιορτάσθηκε και το 1985, όταν συμπληρώθηκαν ένδεκα αιώνες από το θάνατο του Μεθοδίου. Τώρα οι επέτειοι φαίνεται ότι έχουν προς το παρόν τελειώσει, αλλά κάθε χρόνο την ημέρα της μνήμης του Κυρίλλου και Μεθοδίου, εκτός από τις θρησκευτικές τελετές, σε πολλές χώρες, και κυρίως τις σλαβικές, τελούνται επίσης και επιστημονικές εκδηλώσεις. Οι Θεσσαλονικείς αδελφοί θα εξακολουθούν διά παντός να τιμούνται και η μνήμη τους θα μένει άσβεστη, και όσο περισσότερο οι επιστήμονες, αλλά και οι απλοί άνθρωποι, θα συνειδητοποιούν το μεγαλείο της προσφοράς τους, τόσο περισσότερο θα νιώθουν την ανάγκη να ασχολούνται με τη ζωή και το έργο τους. Η χρήση της κυριλλικής γραφής από εκείνους τους Σλάβους που ο πολιτισμός τους κτίστηκε πάνω σε ένα θεμέλιο συντεθειμένο από αξίες ελληνοβυζαντινής καταγωγής, θα αποτελεί μόνιμο τρόπο δεσμού με αυτές τις αξίες. Συγχρόνως η σχέση αυτής της κυριλλικής γραφής με την ελληνική θα είναι ένας άρρηκτος δεσμός του σλαβικού κόσμου με τον ελληνικό. Η κυριλλική γραφή αναμφίβολα αποτελεί το σύμβολο αλλά και το ορόσημο ενός πνευματικού πολιτισμού, και η σημασία της μέσα σ' αυτή τη συνάφεια είναι ένα άλλο θέμα που αξίζει να μελετηθεί σε βάθος, τώρα μάλιστα που οι λαοί με την κοινή κυριλλομεθοδιανή πα-

ράδοση, αυτοί που τη δέχτηκαν και την καλλιέργησαν στη διάρκεια των αιώνων, όχι απλώς από επιστημονικό ενδιαφέρον, αλλά από πίστη σ' αυτήν, νιώθουν όλο και περισσότερο την αξία της. Ο Κύριλλος και ο Μεθόδιος δημιούργησαν μια παράδοση με διαχρονικές διαστάσεις, και εισήγαγαν στην ιστορία λαούς, που όσο περισσότερο παραμένουν δεμένοι σ' αυτή την παράδοση, τόσο περισσότερο θα νιώθουν βεβαιότητα για το μέλλον τους και την πνευματική τους ανεξαρτησία[57].

57. Πρβλ. Α.-Ε. Ταχιαος, «Вечното значение на кирилицата», *Годишник на Софийския Университет "Св. Климент Охридски". Център за славяно-византийски проучвания "Иван Дуйчев"*, 87: 6, 1994, София 1996, σσ. 43-49, και, O. Kronsteiner, «War die Kirilica Schud an der Trennung Europas? Warum die Latinica Bulgariens Isolation beenden könnte», *Medieval Christian Europe: Tradition, Values, Communications*, Sofia 2002, σσ. 45-53.